

УДК 372.4.(09)(477)

Наталія Азаркова,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії і методики
професійної освіти
Харківського національного
педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ВПЛИВ ПЕРЕДОВИХ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ НА РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ЛАНКИ ОСВІТИ У СХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Встановлено, що проблема навчання в початкових школах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. висвітлювалася в історико-педагогічних джерелах від дореволюційного періоду до теперішнього часу. Визначено, що передова педагогічна громадськість наполягала на посиленні загальноосвітності школи, метою якої повинно бути не «утвердження в народі релігійних та моральних уявлень і розповсюдження початкових корисних знань», а всебічний розвиток особистості дитини, демократизація шкільного навчання, де вчителю має надаватися свобода вибору підручників і навчальних посібників.

Ключові слова: початкова школа, громадськість, підручники, система освіти України, Східноукраїнський регіон.

Установлено, что проблема обучения в начальных школах второй половины ХІХ – начала ХХ в. освещалась в историко-педагогических источниках от дореволюционного периода до настоящего времени. Определено, что передовая педагогическая общественность настаивала на усилении общеобразовательности школы, целью которой должно быть не «утверждение в народе религиозных и нравственных представлений и распространение первоначальных полезных знаний», а всестороннее развитие личности ребенка, демократизация школьного обучения, где учителю должен предоставляться свобода выбора учебников и учебных пособий.

Ключевые слова: начальная школа, общественность, учебники, система образования Украины, Восточноукраинский регион.

Found that the problem of learning in primary schools of the second half of ХІХ – early ХХ century was covered in historical-pedagogical sources from the revolutionary period to the present time. Determined that advanced educational community insisted on strengthening obsheobrazovatelnosti school, the purpose of which is not to be «the approval of the people's religious and moral views, and the initial dissemination of useful knowledge», and the full development of the child's personality, the democratization of schooling where the teacher

should be given the freedom of choice of textbooks and teaching AIDS.

Key words: *elementary school, public, textbooks, education system of Ukraine, the Eastern Ukrainian region.*

Постановка проблеми. Одним з найважливіших завдань подальшого реформування і модернізації системи освіти України, особливо в умовах наближення її до європейських та світових стандартів, є вдосконалення навчально-виховного процесу початкової школи на засадах гуманізації й творчого самовираження учнів, створення основи для подальшого навчання, культурного розвитку, соціального становлення кожної особистості.

Важливою умовою успішної реалізації таких завдань початкової освіти на сучасному етапі є одночасно й пошук нових дієвих теоретичних і практичних розробок, й вивчення, узагальнення та творче переосмислення історико-педагогічного досвіду розвитку початкової освіти в Україні, зокрема другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – часу, що характеризувався суттєвими реформаторськими змінами у сфері освіти, з метою використання педагогічних здобутків минулого для вдосконалення й оновлення початкової ланки освіти.

З огляду на це, цілком виправданим видається прагнення глибше дослідити питання розвитку початкової освіти України, систематизувати теоретичні питання та узагальнити практичний досвід розвитку початкової освіти в Східноукраїнському регіоні (друга половина ХІХ –початок ХХ ст.), для творчого використання позитивних здобутків у сучасних умовах.

Однією з особливостей дослідження проблеми початкової освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є її багатоаспектність, необхідність вивчення освітніх процесів у контексті історичних подій, соціально-економічних змін, існуючих політичних урядів, громадських рухів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення історичних та історико-педагогічних джерел (О. Бернова, О. Васюк, Я. Верменич [1], Г. Корнетов, М. Левківський, П. Лузан, О. Мельничук [10]) висвітлює ситуацію, яка склалася в Україні дослідженого періоду. Друга половина ХІХ ст. характеризується новими явищами в історії України, а також у розвитку початкової освіти. Зокрема, цей період позначився скасуванням кріпосного права, загостренням соціальних труднощів та протиріч на тлі загального розквіту культури, національної свідомості, громадської думки. В Україні проводилися шкільні реформи, здійснювалися заходи, спрямовані на зміну становой школи буржуазною, класовою, розгорталося місцеве самоуправління, активізувалася діяльність земств, поширювалася мережа початкових шкіл, з'являлися нові типи таких шкіл [9, с. 150].

Зазначені тенденції можуть розглядатися як спільні для усієї території України лише з певним ступенем узагальнення, оскільки у другій половині ХІХ ст. існував такий ускладнюючий вивчення вітчизняної освіти у її єдності чинник, як територіальна розчленованість, розвиток різних

частин етносу у різних державних системах [1, с. 9]. Так, Східна та Центральна частини території України керувалися державним законодавством Російської імперії, Західноукраїнські землі: Галичина, Буковина, Закарпаття, входили до складу Польщі, Австро-Угорщини, Чехословаччини та Румунії [6, с. 6]. Слід зазначити, що і у межах визначених частин України існували певні території, що в силу тих чи інших причин мали свої регіональні особливості розвитку початкової освіти: наявність різних типів шкіл, специфіки змісту форм та методів початкової освіти у різних регіонах України. Тому, зважаючи на сучасний новий погляд вчених на «місце», «локальну історіографічну провінцію», як на специфічний соціокультурний об'єкт [1, с. 9], необхідно не тільки врахувати загальні тенденції розвитку початкової освіти всієї України, а й зверну увагу на специфіку територій, що її складають, зокрема, важливого у соціально-економічному та культурно-історичному сенсі регіону, як Східноукраїнський.

Вказана проблема відображена у багатьох джерелах, які віддзеркалюють загальну державну стратегію реформування початкової освіти: 1) загальність і доступність початкової освіти; 2) відношення до початкової школи у системі держава – громадськість – церква; 3) можливості навчання рідною мовою та ознайомлення з найкращими досягненнями національної культури; 4) державне фінансування та загальну економіку початкової школи; 5) управління й структурну організацію народної освіти; 6) шляхи підготовки управлінських і педагогічних кадрів для початкової школи.

Такий розподіл чітко розмежовує офіційну стратегію пануючих в різних регіонах України урядів і напрям громадської вітчизняної думки, ідеї національного виховання, у цілому та, зокрема, у Східноукраїнському регіоні, відображає різницю цільових настанов, прийомів і способів реформування початкової освіти у глобальному державному масштабі і у межах певної місцевості.

Зазначені вище питання відбито у таких історико-педагогічних наукових дослідженнях: «Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.)» (О. Коновець, 1992) [7], «Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» (І. Зайченко, 2002) [6], «Рух української громадськості за національну початкову освіту: кінець XIX ст. – початок 1917 р.» (О. Гайдай, 2005) [2] та багатьох інших.

Вивченню перелічених вище питань присвячено численні сучасні наукові дослідження: «Педагогічна просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – початку XX століття» (Н. Побірченко, 2000) [12], «Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини (кінець XIX – поч. XX ст.)» (Л. Генік, 2000), «Роль народної ініціативи в розвитку початкової освіти на Лівобережній Україні в 1825–1860 рр.» (І. Левченко, 2002), «Земства і народна школа на правобережній Україні у 1904–1920 рр.» (Л. Дровозюк, 1997) [5],

«Розвиток земських шкіл Приазов'я другій половині XIX – початку XX століття» (І. Шумілова, 2004) [15].

Формулювання цілей статті. Зазначимо, що і документи, що відтворюють діяльність урядів у реформуванні початкової освіти в регіонах, і джерела, що відображають діяльність органів місцевого самоуправління, громадських організацій і окремих персоналій у вдосконаленні початкової освіти, і перелічені вище наукові праці розкривають різні аспекти становлення вітчизняної початкової школи, проте не дають повної цілісної картини розвитку початкової освіти в Україні у середині XIX – на початку XX століття. Тому, метою нашої статті є висвітлення впливу передових громадських діячів на розвиток початкової ланки освіти на Україні, й у Східноукраїнському регіоні зокрема, у другій половині XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після скасування кріпосного права та інших великих реформ помітно поживався й педагогічне рух. Міністерством народної освіти починається підготовка шкільних реформ, розгортаються суспільні дискусії про шляхи розвитку народної школи. До середині XIX ст. недоліки реалізованої за реформою освітньої політики вже вкрай загострилися. Це розуміли і просвітники, педагоги, громадські лідери, тому також активно включаються в полеміку з педагогічних питань й громадські діячі.

Незначна кількість народних шкіл, які було створено до середини XIX ст. [8, с. 15], але не могли задовольнити потреби народу, самосвідомість якого розвивалася в умовах бурхливого становлення промисловості та активного поступу сільського господарства. Проблема розвитку народної освіти в Україні полягала також у недостатній кількості шкіл та незадовільній якості навчально-виховного процесу у школах для народу. Характеризуючи ставлення простих людей до освіти, К. Ушинський писав в 1861 році, що народ, нарешті, дозрів до ступеня, коли навчання його зробилося неминучим [8, с. 15].

Ще одним чинником, що зумовив необхідність створення широкої мережі шкіл для народу, було зростання просвітницького суспільно-педагогічного руху. Передові громадські діячі, інтелігенція, педагоги (Г. Ващенко, М. Грушевський, М. Драгоманов, С. Миропольський та інші) [4], що розділяли переконання К. Ушинського у необхідності навчання народу, наполягали на створенні системи загальної і обов'язкової початковій освіті для широких верств населення.

Велику роль у розвитку освіти українського народу відіграли І. Куліш та М. Костомаров, що створили літературний гурток і у 1861 році почали видавати у Петербурзі перший український журнал «Основа», на сторінках якого обговорювалися окрім політичних та культурно-суспільних питань, проблеми розвитку загальної початкової освіти на національній основі. За словами М. Грушевського «Основа», не зважаючи

на коротке існування цього українського національно-культурного осередку у Петербурзі (діяльність гуртка та видання журналу були припинені у 1863 р.) та обмеженість напрямів діяльності зробила велику справу, вперше об'єднавши національні елементи України на досить прогресивній платформі і пов'язавши український рух з прогресивними та демократичними течіями російського суспільства [4, с. 335]. Це дозволило досягнути певної єдності поглядів українських просвітників та прогресивних російських державних діячів на принципи створення системи початкових шкіл в Україні, розуміння значення освіти для населення країни, що знаходилася у стані бурхливого економічного та культурного розвитку.

На сторінках преси у спеціалізованих дослідженнях передових педагогів і громадських діячів початку ХХ ст. проблемам відносин держави і школи, школи та церкви приділялося багато уваги, особливо звертали увагу на своєрідне змагання у справі розвитку початкової освіти в Україні, зокрема у Східноукраїнському регіоні [8, с. 18].

Нестабільність початку ХХ ст. та зменшення тиску Російської імперії, що поступово розпадалася, на освіту в Україні привели до пожвавлення національної педагогічної думки щодо концепції народної освіти. Так, у 1914–1915 рр. в Україні з'явилися підручники українською мовою. Поступово проблема початкового навчання рідною мовою і сприйняття учнями основних досягнень національної культури набувала широкого громадського резонансу. У 1911 р. на Всеросійському з'їзді працівників земств у Москві представники Харківського і Полтавського земств рішуче виступили за впровадження у початкових школах української мови. У цей період розвитку освіти на Україні взагалі підтримували розвиток української культури [13, с. 373].

1908–1917 рр. розвитку початкової освіти України характеризується посиленням ролі громадських організацій у початковій освіті. У 1908 р. були створені, наприклад, такі громадські об'єднання, як «Київське товариство поширення письменності» та «Товариство поширення письменності в народі». Через подібні організації громадськість активно впливала на розвиток освіти, намагаючись подолати неписьменність [11, с. 19].

На території Східноукраїнського регіону розвинулася мережа громадських організацій «Просвіта». Першу «Просвіту» було засновано у Південній Україні у м. Одесі (1905 р.), потім у м. Києві виникло товариство «Просвіта імені Т. Шевченка» (1906 р.) [3, с. 43]. У подальшому організації з'явилися в Чернігові, Житомирі, Харкові, на Катеринославщині, Полтавщині та в ін. містах. Активну участь в їхній діяльності брали видатні громадські діячі – Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Д. Яворницький [7, с. 26–27, 37, 40–43].

Особливістю діяльності Катеринославської «Просвіти» (переважна частина Східноукраїнського регіону в досліджуваній період входила до складу Катеринославської губернії) було те, що, починаючи з 1911 р., вона зосередила свою роботу в селах і селищах губернії. Так, тільки протягом

1911 р. було відкрито 10 філій: у Гуляй-Полі, Дієвці, Амури-Запорізькому, Гупалівці, Перецепині, Кам'янці, Криничках, Єнакієві, Петриківці, Мануйлівці [14, с. 66]. Діяльність громадських організацій у 1908–1917 рр. розвитку початкової освіти дозволила частково компенсувати наслідки спаду педагогічної активності у регіоні, викликані політичними та економічними негараздами. Головною метою «Просвіти» було сприяння розвитку культури та освіти регіону, вони виконували низку навчально-виховних завдань, зокрема: загальноосвітня діяльність серед народу; створення бібліотек, читалень, курсів; проведення концертів, вечорів, вистав; відкриття національних шкіл та інших просвітніх установ; навчання рідною мовою; ознайомлення з історією та культурою України; видавнича діяльність (переклад та створення шкільних підручників, видання рідною мовою творів українських письменників, календарів та газет тощо).

Висновки і перспективи. У цілому, ми можемо зробити висновок, що впродовж століть українське шкільництво розвивається на народній основі, зберігаючи при цьому, поруч зі спільними, єдиними для всього українського народу властивостями, деякі місцеві особливості, що, у першу чергу, спричинено фактом підпорядкування різних частин України різним імперіям: східноукраїнські землі знаходилися у складі Російській державі, а західні – у перебували під владою трьох різних імперій. Тож розвиток освіти в Україні зумовлювався глобальними чинниками, пов'язаними зі зміною суспільного ладу, державної політики, економічного стану країни. Разом з цим, у різних регіонах України існувала й певна специфіка становлення початкової освіти, що зумовила необхідність зосередити наукову увагу на особливостях розвитку початкової освіти у Східноукраїнському регіоні. Розквіт економіки зумовив розвиток освіти та культури регіону, що позначився виникненням значних постатей – відомих письменники, педагогів, громадських діячів, які відіграли велику роль у розвитку освіти та культури Східноукраїнського регіону, жили і працювали тут. Громадські діячі культури друкували книги для народу, створювали гуртки, самодіяльні театри, виходили нові періодичні видання, відкривалися заклади освіти та культури і, на цій основі, творилися нові культурні цінності, тобто створювалася інтелігенція – мозок нації.

Серед педагогічних здобутків другої половини XIX ст. – початку XX ст., які і сьогодні актуальні, хоча з роками зникли з поля зору вчених, слід відзначити: реформаторські ідеї середині XIX ст. та досвід впровадження освітніх реформ щодо оновлення державної системи управління початковою освітою, узгодження організації та змісту початкового навчання з новими умовами життя, що виникли з поступовим становленням капіталістичного ладу; досвід єднання поглядів українських педагогів і митців та прогресивних російських громадських діячів на принципи створення системи початкових шкіл в Україні; розширення на початку XX ст. змісту початкової шкільної освіти на тлі зростання національної самосвідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верменич Я. В. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень / Я. В. Верменич // Регіональна історія України. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 9–28.
2. Гайдай Ольга Михайлівна. Рух української громадськості за національну початкову освіту: кінець XIX ст. – початок 1917 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2005. – 228 арк.
3. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах східної Галичини (кінця XIX – початку XX ст.). – Івано-Франківськ : «Плай», 2000. – 270 с.
4. Грушевский М. С. Иллюстрированная история украинского народа / М. С. Грушевский. – Санкт-Петербург : тип. т-ва «Екатерингофск. печатное дело», 1913. – 366 с.
5. Дровозюк Л. М. Земства і народна школа на правобережній Україні у 1904–1920 роках. – Вінниця, «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 1997. – 48 с.
6. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.). / За ред. М. Д. Ярмаченка. – Львів, 2002. – 344 с.
7. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX століть) / О. Ф. Коновець. – Київ : Хрещатик, 1992. – 120 с.
8. Курило В. С. Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.) / В. С. Курило, В. И. Подов. – Луганск : ЛГПУ, 1999. – 114 с.
9. Лузан П. Г., Васюк О. В., Бернова О. М. Історія педагогіки та освіти в Україні: навч. посіб. – К. : Національний аграрний Університет, 2006. – 301 с.
10. Мельничук О. С. Історія педагогіки України: [навч. посібн.] / О. С. Мельничук. – Кіровоград : КДПУ ім. В. К. Винниченка, 1998. – 169 с.
11. Огнев'юк В. О. Освіта у системі цінностей людського розвитку. – К. : Знання України, 2003. – 450 с.
12. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – початку XX ст. Кн. 2. Громади Наддніпрянської України / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 185 с.
13. Субтельний О. Україна: Історія: [навч. посібник] / О. Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.
14. Фатальчук С. Д. Становлення та розвиток гімназійної освіти східноукраїнського регіону (друга половина XIX – початок XX століття): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Сергій Дмитрович Фатальчук. – Слов'янськ, 2006. – 217 с.
15. Шумілова Ірина Федорівна. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини XIX – початку XX століття: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Бердянський держ. педагогічний ун-т. – Бердянськ, 2004. – 291 арк.